

РОЗДІЛ 10 ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.111-6.09

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.33.1.37>

ОБРАЗ МАТЕРІ В ЕПІСТОЛЯРІЇ В. ЧЕРЧИЛЛЯ

THE MOTHER'S PORTRAIT IN W. CHURCHILL'S EPISTOLARY

Семенюк О.Б.,

orcid.org/0000-0001-6986-0656

доктор філософії з філології,

старший викладач кафедри романо-германських мов

Національної академії Служби безпеки України

У статті розглядається специфіка творення образу матері (адресата) на основі листування В.Черчилля із його матір'ю леді Рендольф Черчилль. Об'єктом дослідження є вибрані приватні листи В.Черчилля та його матері, що увійшли до збірки «My Darling Winston». Ці листи найправдивіше відтворюють картину родинних стосунків між сином і матір'ю, відкривають духовну близькість, історичні та сімейні колізії та хроніки із присмаком недосказаності. В той же час обопільні листи В.Черчилля та леді Рендольф передають суб'єктивний образ епістолярного комуніканта (адресата) крізь призму авторської ментальності та рефлексії.

Результати дослідження доводять, що символізм – одна із констант епістолярного ідіостилію Вінстона Черчилля. Асоціювання матері із Вечірньою зіркою (символом) притаманне приватним кореспонденціям В. Черчилля, у яких змальовуються конкретні життєві обставини та реальні люди. У таких листах його увага прикута до найменших візуальних, слухових і психологічних деталей. Образ матері наділений властивістю уособлювати, з одного боку, мудрість і керівництво, а з іншого, втілює захисну силу та пророцтво.

На основі проведеного аналізу приватного епістолярію В. Черчилля охарактеризовано головні жанрово-стильові особливості (домінанти), які стали ключовими прийомами при характеризуванні образу адресата (матері). З-поміж них виділяємо найприкметніші: створення психологічного портрету реципієнта у листах; розкриття внутрішнього світу адресата (лист-образ адресата); розкриття внутрішніх думок перед адресатом, налаштування емоційного зв'язку між адресантом та адресатом (лист-апелювання до адресата); наповнення листовної фабули підтекстом, символічними образами й асоціаціями, що наближують ці листи до новаторського стилю доби модернізму у пошуках нових формальних засобів (листи-портрети адресата).

Вищезгадані фактори дозволяють ідентифікувати портрет адресата в епістолярному діалозі та сприяють створенню тісного емоційного зв'язку (взаєморецепція) між адресантом та адресатом, присутність якого відчувається в родинному епістолярії В. Черчилля. Запропоновані засоби творення образу в приватному епістолярії В. Черчилля можуть бути предметом для подальших розвідок у цьому напрямку.

Ключові слова: епістолярій, образ, адресант, адресат, підтекст, символізм.

The article deals with the specificity of creating the mother's character (the addressee's portrait) based on epistolary of Winston Churchill and his mother. The object of the research is a selection of private letters between Winston Churchill and his mother, Lady Randolph Churchill. My Darling Winston, a collection of private correspondence casts the true light on a picture of family relationship between a son and a mother; it also reveals spiritual closeness between them, historical and family collisions and chronicles adding a touch of understatement. Moreover, mutual letters between Winston Churchill and Lady Randolph convey the subjective portrait of the epistolary recipient through the prism of authorial mentality and reflection.

The results of the conducted research demonstrate that symbolism is one of the constant of W. Churchill's individual style of writing. The mother's portrait which is associated with a symbolic image of an Evening star remains the principal theme of Churchill's private correspondence which reveals specific true to life situations and real people. In such letters the author's attention is focused on the tiniest visual, hearing and psychological details. The mother's character possesses a personification's quality, on the one hand, representing wisdom and guidance, while on the other hand, having a protective power and prophecy.

Based on the carried out analysis of W. Churchill's and his mother's private letters the main genre and stylistic features (dominants) have been characterized which have become the key techniques for portraying the addressee's character (a mother)/ Among other dominants we highlight the following: creating a psychological portrait of the addressee (a letter of an addressee's character); providing a fascinating insight into inner world of the recipient; revealing thoughts and feelings to the recipient (a letter of appealing to the recipient); setting the emotional connection (mutual reception) between the writer and the recipient; filling the epistolary plot with subtext, symbolic images and associations approaching these letters to innovative style of Modernism in search of new formal means (a letter of the addressee's portrait).

All the factors mentioned above let us identify the portrait of the recipient in the epistolary dialogue and contribute to creating close emotional link between the addressor and the addressee the presence of which is experienced in W. Churchill's family epistolary. Thus, the suggested means of creating the mother's portrait in W. Churchill's private epistolary may contribute to future research in this field.

Key words: epistolary, portrait, addressor, addressee, subtext, symbolism.

Постановка проблеми. Будь-яка історична доба, кожне наступне покоління читачів має право на власне прочитання мистецьких шедеврів. Процес творчої рецепції вітчизняної та зарубіжної літератури невичерпний. У зв'язку з цим епістолярій Вінстона Черчилля, письменника, лауреата Нобелівської премії з літератури, відомого державного і політичного діяча, що був на чолі свого народу у дуже непростий історичний період, є напрочуд злободенним для українського реципієнта. Завдяки сміливому і піднесеному епістолярному стилю політика й митця, притаманному йому красномовству, образності, афористичності, приватна кореспонденція В. Черчилля вийшла за вузькі межі інформативно-комунікативного функціонування й постала в один ряд із художніми та публіцистичними творами. Листування В. Черчилля (з членами родини, друзями) – напрочуд важливе інформаційне джерело для дослідників, яке дозволяє відкрити таємничий світ дитинства і юності британського політика й митця, простежити становлення його духовної особистості – це унікальне культурне надбання людства, що має художню, естетичну та історичну цінність для нащадків і дослідників художнього слова. Приватні кореспонденції В. Черчилля викликають жвавий інтерес і сьогодні, в еру активного цифрового спілкування, ми відчуваємо потребу у зануренні в інший світ, художнього слова та щирої розмови між адресантом і адресатом.

Аналіз досліджень. З аналізу останніх досліджень епістолярного тексту (В. Кузьменко, Галина Мазоха, Анна Ільків) випливає думка, що лист письменника – це поліфонічний текст, йому властивий *діалогізм* і орієнтація на конкретного адресата. Незважаючи на той факт, «що адресат кореспонденції не присутній під час її написання, його образ впливає на мотивацію, наміри автора епістоли, мету висловлювання» [1, с. 10]. Саме відчуття присутності адресата у тексті кореспонденції є необхідною умовою художності епістолярію митця.

Чимало наукових розвідок, проведених провідними вітчизняними та зарубіжними епістолографами, зокрема, В. Кузьменком, М. Коцюбинською, А. Ільків, Ю. Крістевою, Д. Альтман та іншими, пропонують різні підходи до інтерпретації листів письменника. Ряд дослідників епістолярного

стилю стверджують, що епістолярій письменника слід розглядати як поліфонічний жанр [2, с. 229], інші трактують письменницький лист як мета-жанрове явище, якому властиве злиття різних жанрових нарощень або жанрових модифікацій, що призводить до виникнення «жанру в жанрі» [3, с. 113]. Завдяки цьому він може слугувати матеріалом для відображення характеру письменника, щоб ми могли реконструювати психологічний портрет автора, з іншого боку, епістолярій письменника також слугує полотном для ідентифікації портрету адресата. Можемо погодитися із думкою Ю. Шевельова про те, що «кожен лист, спрямований до адресата, крім розкриття автопортрету автора, також несе образ адресата, конкретної особи [4, с. 17], що розкривається кризь призму автора.

Розвиваючи філософію епістолярного діалогу, Д. Альтман у своєму комплексному дослідженні «Epistolarity» («Епістолярність») дійшла висновку, що «Епістолярний дискурс є закодованою, хоча і не обов'язково незрозумілою мовою, код якої визначається конкретними відносинами: Я–Ти» [5, с. 120]. Таким чином, ми приходимо до думки про формування невидимого ланцюжка між письменником (Я) та реципієнтом (Ти) у їх мобільному спілкуванні, його мовчазним співавторством, що є провідним фактором тривалості епістолярного діалогу. Узагальнюючи наукові підходи до епістолярію письменника, ми припускаємо, що епістолярний жанр пропонує дві моделі, варті ретельного вивчення: образи адресата та адресанта, що передбачає різні рівні самопізнання: емоційний, ментальний, духовний та фізичний.

Епістолярний діалог, написаний В. Черчиллем і звернений до родини – матері і дружини, відрізняється від інших, у ньому дуже виразно проявляється рецептивний зв'язок між адресантом і адресатом, він також слугує матеріалом для декодування рис портрету адресата.

Постановка завдання. Саме метою нашої розвідки є дослідження художніх засобів реконструювання образу (портрету) матері (адресата) в родинному епістолярії В. Черчилля. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань:**

– ідентифікувати риси портрету матері в родинному епістолярії В. Черчилля;

– виявити жанрово-стильові домінанти та авторські прийоми характеризування образу матері (адресата);

– визначити композиційну структуру (листа) та жанрові модифікації листовних діалогів (матері і сина), що передають різний емоційний імператив та інтенції адресанта.

Виклад основного матеріалу. Найбільшу частину родинного епістолярію письменника становлять листи Вінстона Черчилля до матері. Загалом, їх обопільне листування налічує понад тисячу листів та записок впродовж сорока років, аж до дня смерті його матері (1881–1921). Перше повне зібрання двобічних листів Вінстона Черчилля та його матері Дженні Джером (*My darling Winston*) було видано Девідом Лоуфом у 2018 році. Саме ці листи, що увійшли до цієї збірки, за словами правнука Рейнольда Черчилля, «висвітлюють стосунки, які були стрижневими і вирішальними у зростанні особистості мого прадіда, його політичну філософію та моральне загартування» [6, с. 610].

Листування Вінстона Черчилля з матір'ю леді Рендольф – це тривалі «розмови на відстані», насичені не лише змістовними історіями-оповідями, але доповнені мотивами та роздумами, психологізмом, проте це – діалоги між двома спорідненими душами, незважаючи на іносказання, алегоричність, що є суттєвою ознакою родинного спілкування. Взаємні листи передають суб'єктивний образ епістолярного реципієнта крізь призму авторської ментальності та рефлексії. Адже листування – це перш за все спілкування, взаєморецепція на відстані між обома кореспондентами з різним складом авторської свідомості та характером.

Завдяки майстерності письменника відтворювати художній світ родинного спілкування у листах до членів родини, ми розглядаємо родинний епістолярій як літературний текст, який увібрав у себе багату палітру жанрових модифікацій, що включають пасажі розповідей, діалоги, медитації, ремінісценції та критичні нариси, які органічно вплітаються в сюжет листів, часто плавно переходять в ідилічні описи та виливи емоцій.

Листи-портрети адресата набувають різного жанрового і стильового забарвлення, їх зміст наповнюється підтекстом, символічними образами й асоціаціями. Образ матері, найдорожчої людини, закарбувався в свідомості хлопчика ще в ранньому віці і справив блискуче враження на малого Вінстона. «*Діамантова зірка в її волоссі, її улюблена прикраса – блиск якої затемнений сяючим німбом її очей. Її бажання усім догодити, її*

життєва насолода та щире бажання, щоб усі поділяли її радісне кредо, зробили її центром відданого їй оточення» [7, с. 4].

Перший портрет матері, який так захоплює описав юний Вінстон у своїх мемуарах «*My early life*», протиставляється спогадам дитинства відображених у його ранніх листах, де згадується розчарування матері неналежними результатами його навчання та поганою поведінкою в школі Гарроу. Однак молодий Вінстон обожавав свою матір, зізнаючись, «*My mother always seemed to me a fairy princess: a radiant being possessed of limitless riches and power...She shone for me like the Evening Star. I loved her dearly – but at a distance*» (*Моя мати завжди здавалася мені казковою принцесою: сяючою істотою, що володіла безмежним багатством і владою ... Вона сяяла (світилася) мені, як Вечірня зірка. Я її дуже любив – але на відстані*) (Тут і далі переклад наш – О.С.) [7, с. 5].

У свідомості Вінстона образ його матері мав символічне значення – це втілення благородства, мудрих настанов, доброї аури, що виділялася із натовпу, не зважаючи на велику відстань між ними і розлуку. З одного боку, мати для нього виступала своєрідним дороговказом та уособлювала мудрість, а з іншого боку, її образ був наділений містичною силою. Йдучи вслід зорі своїм життєвим шляхом, за своєю мрією, керуючись мудрістю великої людини, письменник відобразив в епістолярній формі спосіб кристалізації власного характеру, а також передав риси характеру адресата. Листи Вінстона Черчилля до найдорожчої для нього людини доводять його емоційну залежність від матері, духовну близькість і демонструють широту її впливу на його армійське життя.

Символічний образ зірки згадується автором неодноразово стосовно його світлих перспектив, передбачаючи великі зміни чи переломні моменти у його житті, цей символ в епістолярії Черчилля ніколи не був передвісником лиха. Впродовж наступного десятиліття образ зірки залишається основною темою у листах Черчилля до матері, емоційним зв'язком із адресатом. Підкреслюючи свою готовність долати життєві перешкоди і твердість у цьому прагненні, Вінстон вважав, що обраний шлях вірний. У вересні 1897 року він упевнено висловив свою віру в листі до матері: «*Я вірю у свою зірку – тобто у те, що я покликаний щось зробити у світі*» [9, с. 222]. Він відчував оптимізм щодо своєї політичної кар'єри, коли писав: «*I feel plenty of confidence in myself now and am certain I shall do something in the world – if physical injury does not befall me*» («*Зараз я відчу-*

ваю велику впевненість у собі і впевнений, що я щось зроблю у світі – якщо фізична травма мене не спіткає») [9, с. 813].

Оптимістичний погляд на життя контрастував із реальністю, в якій він перебував на період своєї служби в Індії, Єгипті та на Кубі. У найважчі для всієї родини часи банкрутства та смертельної хвороби батька Вінстон страждав від тривоги через відсутність хороших новин від матері про реальний стан здоров'я батька. В. Черчилль регулярно надсилав листи, сповненні відчаю: «Дорога матусю, я сподіваюся, що Ви почуваетесь добре, і втома від подорожей, а також тривога, яку Ви, напевно, відчуваєте з приводу тата – не позначається на вашому самопочутті. Я не можу передати словами, як я хочу бачити Вас знову і як я з нетерпінням чекаю Вашого повернення» (2 листопада 1894 р.) [10, с. 531].

Епістолярні діалоги Черчилля це не лише короткі сімейні розмови, це засіб психологізації та рецепції між обома близькими та водночас контрастними комунікантами. Це свого роду незриме наближення до душі адресанта, відтворення його складних душевних переживань, аналіз власних почуттів і дій та вчинків реципієнта, зовнішніх умов та обставин, що провокують таку поведінку. У процесі спілкування як письменник, так і реципієнт починають демонструвати проникливе розуміння причин і мотивів своїх вчинків та поведінки, тому життєво важливу роль відіграватиме здатність митця налаштуватися на певний регістр оповіді, внутрішній стан його адресата, який залежить від потреби у листуванні з конкретним адресатом. Листи леді Рендольф до Вінстона завжди скромні і часто позбавленні сентиментів та ніжних чи експресивних слів, але випромінюють світло любові, і, коли потрібно, вони можуть бути як повчаннями, так і зворушливими посланнями, різні за призначенням і жанровими варіаціями: лист-опіка, лист-порада, лист-співчуття, лист-прохання, лист-повчання, лист-пророкування тощо.

Мати Черчилля виконувала для сина роль його помічника, секретаря і радника, допомагала влаштувати літературну кар'єру. Виступаючи як близька довірена особа у питаннях політики, фінансів, літературного та суспільного життя, леді Рендольф у своїх листах до сина демонструвала тенденцію читати Вінстону «мораль» або бути найкращим радником у всіх справах. У листі до Вінстона Черчилля від 18 березня 1897 року леді Рендольф писала: «Рідний мій, я не спала вчора вночі, думаючи про тебе і про те, як сильно я хотіла б тобі допомогти – якби лише у мене були

б гроші, я б це зробила. Я так пишаюся тобою та всіма твоїми чудовими та благородними якостями. Я впевнена, що якщо ти виживеш, ти створиши собі ім'я, але я знаю, що для цього ти повинен бути суворішим – не проти жертвувати собою і не відмовляти собі» [8, с. 201]. Критичні судження матері щодо екстравагантності Вінстона в основній композиційній частині листа спрямовані радше на те, щоб проінформувати та навчити сина, як вести фінансові справи, аніж засуджувати та картати його. Наступна тема у сюжеті розповіді, що викликає занепокоєння у адресанта, це надання поради сину щодо його можливого переїзду до Єгипту. З цієї причини автор листа застосовує вагомий аргумент, щоб переконати його (адресата) виконати її (матері) рекомендації. «Я думаю, Ви передумали щодо Криту <... > Я вважаю, що у Трансваалі справи виглядають серйознішими ... Ви, мабуть, уже вирушили додому!» [8, с. 201].

Черчилль не завжди був поміркованим і очікування відповіді від адресата переживав боліче. Лист-благання звучить як молитва, звернена до матері із проханням не забувати про сина: «*Mamma – you are a dear. Do write long letters and believe me – every word will be appreciated*» (Мамо, дороженька. Пишіть довгі листи і повірте мені – кожне слово буде оцінено) [10, с. 778].

Звертаючись у листі до матері, котра неодноразово застерігала його утримуватися від критики військової служби, шукаючи рівноваги та узгодження своїх намірів чи дій, він покладається на здоровий глузд і мудрість рідної людини, яка додає сил для подолання труднощів. У листі до матері від 21 квітня 1897 року Вінстон висловлює свої наміри піти на фронт як військовий кореспондент, але думка адресата превалює над власною думкою і може вплинути на загальне рішення. «*Which side to go on. This is, my dearest Mamma, must depend on you. You must decide ... These arrangements I leave to you and I hope when I arrive at Brindise I shall find the whole thing cut and dried*» (На чий бік пристати, це має залежати від тебе, моя дорога матусю. Ти повинна вирішити... Це я залишаю на тебе і коли я прибуду у Брейндайз все вже буде вирішено) [8, с. 210].

Важливо підкреслити роль сімейного дискурсу, що включає винахідливу амплітуду ласкавих звертань, притаманних сімейному епістолярію Черчилля, який може багато розповісти про характери адресанта та адресата, психологічний «клімат» їх епістолярного середовища. Листи матері та сина ілюструють сімейні цінності, прозу та етику стосунків, високий рівень відвер-

тості та неформальності, хоча авторитет та повага до матері переважають в листуванні матері-сина. Епістолярні привітання (вступні фрази) та прощання / заключні слова вказують на рівень комунікативних зв'язків (контактності) між двома учасниками епістолярного діалогу, наголошуючи на рівні знайомства та тісних сімейних зв'язків. В очікуванні епістолярної розмови Вінстон починає свої довгі листи з типових для нього: «*My dearest Mamma*» (*Моя найдорожча мамо*). У дитячому віці у листі до своєї мами восьмирічний Вінстон використовував звертання: «*My own darling Mummy*» («*Моя любя мамо*»). Письменник зазвичай завершував свої листи чуттєвими словами, властивими люблячому сину: «*With best love & kisses I remain, Ever your loving and affectionate son Winston*» (*З усією любов'ю та поцілунками я залишаюся завжди твоїм люблячим та ніжним сином Вінстоном*) (21 жовтня 1894 р.) [8, с. 109].

Натомість зміст наступного циклу листів, написаних пізніше, впродовж 1898–1903 років, демонструє згасання ніжності, хоча в заключних словах все ще зберігається звичний тон затишку, притаманний сімейному колу: «*Ever your loving son Winston S.C.*» (*Завжди твій люблячий син Вінстон С.К.*) (1898). Це може пояснити рівень поваги до матері та відданості сімейним цінностям, а також любові, яка ніколи не згасне, незважаючи на те, що вони обоє жили «у хвилюючі часи» [10, с. 777].

«*My dearest Winston, I am intensely proud of you, & apart from this, my heart goes out to you & I understand you as no other woman ever will...your political career will lead you to big things*» (*Дорогий Вінстоне, я дуже пишаюся тобою і крім цього моє серце до тебе лине, і я розумію тебе, як жодна інша жінка ніколи не зрозуміє... твоя політична кар'єра приведе тебе до великих справ*) [8, с. 368]. Це твердження звучить як пророцтво, але воно також передає відчуття емоційного спокою, який передається від адресанта до адресата, і впевненість у перспективах свого сина (адресата), оскільки влада матері над сином буде тривалою.

З початку 1900-х років листування матері та сина стало доволі рідкісним явищем – короткими розмовами на відстані з інтервалом у кілька місяців, що позначилося на їхній відвертості та щирості розмов, хоча іноді Вінстон нагадував про вза-

ємні зв'язки, стверджуючи: «*I do not forget you. But we are both busy people, absorbed in our own affairs, and at present independent. Naturally we see little of each other. Naturally that makes no difference to our feelings*» (*Я Вас не забуваю. Але ми обоє – зайняті люди, занурені у свої власні справи, і незалежні. Природно, що ми мало бачимося, природно (зрозуміло), це не змінює наші почуття*) [11, с. 103]. Лист-нагадування про себе від Вінстона виконує дві взаємні функції, передані анафоричною структурою, щоб не лише досягти художнього ефекту, але й підкреслити намір письменника висловити непряме вибачення за припинення епістолярного діалогу, хоча письменник тут гарантує, що адресат (реципієнт) підтримує емоційний контакт, незважаючи на відсутність особистого контакту.

Висновки. Проведений аналіз родинного епістолярію В.Черчилля засвідчив найбільш прикметні ознаки – домінанти, які стали ключовими прийомами характеризування образу адресата (матері). З-поміж них виділяємо наступне:

– створення психологічного портрету реципієнта у листах, розкриття внутрішнього світу адресата (*лист-образ адресата*);

– розкриттю внутрішніх думок перед адресатом, налаштуванню емоційного зв'язку між адресантом та адресатом (*лист-апелювання до адресата*);

– наповнення листовної фабули підтекстом, символічними образами й асоціаціями, що наближують ці листи до новаторського стилю доби модернізму у пошуках нових формальних засобів (*листи-портрети адресата*);

– композиція листа леді Рандольф до сина вбирає в себе ряд жанрових модифікацій у межах одного листа, що передають різний емоційний імператив: *лист-докір*, *лист-критика*, *лист-(схвальна) оцінка*, водночас становлять змістову цілісність, і пройняті дидактизмом та повчаннями.

Проаналізований родинний епістолярій В. Черчилля дозволяє стверджувати, що приватні кореспонденції непересічних особистостей викликають значний науковий інтерес та надалі посідатимуть вагоме місце у майбутніх дослідженнях через проблематику та художність, стилістичну довершеність та інтроспекцію духу та традицій епохи, репрезентовану в образах адресанта та адресата.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття : автореф. дис. д-ра філол. наук : 10.01.01; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 35 с. URL : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення : 23.06.2023).

2. Кузьменко В. І. У всесвіті слова: літературно-критичні студії. Київ: Друге дихання, 2018. 684 с.

3. Ільків А. В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2006. 372 с.
4. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. *Сучасність*. Мюнхен : Українське товариство закордонних студій, 1983. № 12. С. 7–38.
5. Altman J. G. *Epistolarity: approaches to a form*. Columbus : Ohio State University Press, 1982. 252 p.
6. McMoran C., Moran W. *Winston Churchill: the Struggle for Survival, 1940–1965*. London : Sphere, 1968. 864 p.
7. Churchill, W. S. *My Early Life: A Roving Commission*. Introduction copyright by William Manchester: New York: Touchstone, 1996. 388 p.
8. Lough D. *Darling Winston: Forty Years of Letters between Winston Churchill and His Mother*. London: Head of Zeus Ltd., 2018. 576 p.
9. Churchill R. S. *Winston S. Churchill. Companion. Vol. 1, pt. 2 (1896–1900)*. Boston : Houghton Mifflin Company, 1967. P. 679–1290.
10. Churchill R. S. *Winston S. Churchill. Companion. Vol. 1, pt. 1 (1874–1896)*. Boston : Houghton Mifflin Company, 1967. 678 p.
11. Churchill R. S. *Winston S. Churchill. Companion. Vol. 2, pt. 1 (1901–1907)*. Boston : Houghton Mifflin Company, 1969. 675 p.